

החמדה והמצפון

שוב קוראים לנו את עשרת הדברות. בחרתי לי כאן לחזור ולהתעכב על הדיבר האחרון, 'לא תחמד', לא כשלעצמו, אלא כתסמין לסוגייה כללית יותר אליה רוצה אני להתייחס, סוגיית המצפון. בעיה זאת היא טיפוסית, כי כמו בסוגיות עיוניות רבות, גם לסוגיית המצפון יש ממדים

פוליטיים, וכבסוגיות אחרות הייתה חייבת היהדות להילחם בשתי חזיתות ביקורתיות מנוגדות ואף סותרות. הביקורת האחת טענה שאין 'מצפון' ביהדות הקלאסית, וזוהי חולשתה של היהדות. הביקורת השנייה טענה טענה הפוכה: המצפון הוא דווקא 'המצאה יהודית', וזהו חטאה של היהדות.

על ההתקפה השנייה אעיר רק מלים מועטות. ראושנינג, המפקד הנאצי של דנציג, שעזב אחר זמן את הנאציזם, רשם את השיחות שניהל עם הצורר הנאצי ימ"ש, ומסר לנו את אמרתו: 'המצפון הוא המצאה יהודית'. המצפון, שגירסם של הערכים מוסריים, עלול להפריע לבני הגזע העליון למלא את שליחותם ההיסטורית. עמדה נאצית זו הייתה רק החוד השטני של ביקורת רחבה וכוללנית יותר על המצפון, שנתפס כתופעה פתולוגית ומסוכנת. היהדות הביאה את קללת המצפון לעולם, הזינה וטיפחה אותו, והפך אותו למפלצת מסוכנת. לתפיסה זאת גרורות עד עצם היום הזה במגזרים מכובדים של התרבות המערבית.

ההתקפה בחזית הראשונה תעסיק אותי בשורות הבאות. היא ללא ספק, גלגול מאוחר, לפעמים מחולק, של עמדת הנצרות שראתה ביהדות את דת החוק המתכחשת לרוח, דת 'הברית הישנה' שאינה מכירה מוסריות של כוונה ולב, וכדברי עמנואל קאנט דת של ליגליות, חוקיות ולא של מוסריות. חוקר חשוב, ו"ד דייוויס טען שלא ניתן לדבר במקרא על מצפון, שהרי "המחשבה העברית היא תיאוצנטרית, לא אינטרוספקטיבית... לא ידיעת [אדם] עצמו [ובכלל זה המצפון] היא ראשית חכמה, אלא יראת ה'". מכאן חוסר הצורך - לפי דייוויס - להתרכז בתופעות פסיכולוגיות, או במרכיבים הפנימיים של ההתנהגות האנושית. דבר זה נכון לפי דייוויס הן במקרא והן ביהדות הרבנית. קדמו בטענה זאת B. D. Eerdmans, שבמאמר משנת 1905 - שעדיין לא כהתה השפעתו - טען שהמקרא אינו מכיר בחטאי הלב. מצוות הלב הבולטת ביותר "לא תִחְמַד", לא הובנה נכון. אין היא מתייחסת לכוונות הלב, אלא למעשים. חוקר זה יכול היה להתבסס על חז"ל ועל הרמב"ם המסכם את דעתם (הלכות גזלה ואבדה, פרק א): "כל החומד עבדו או אמתו או ביתו וכליו של חבירו... והפציר בו עד שלקחו ממנו, אף על פי שנתן לו דמים רבים הרי זה עובר בלא תעשה שנאמר לא תִחְמַד". הדוגמה להלכה זאת - מיידית. נניח שאחאב היה מצליח בלחציו לגרום לנבות היזרעאלי לוותר על נחלתו, תוך קבלת

פיצוי כספי נאות. לפי חז"ל, הוא היה עובר על 'לא תחמד'. נפלא! החכמים הוציאו ממצוות הלב, מסקנה הלכתית חשובה. אבל הם השאירו את חטא הלב, על בסיס ה"לא תתאנה" שבנוסח עשרת הדברות שבספר דברים (ה, יח). וכך פסק הרמב"ם: "כל המתאוה ביתו או אשתו וכליו של חבירו וכל כיוצא בהן... כיון שחשב בלבו... ונפתה לבו בדבר, עבר בלא תעשה שנאמר "ולא תתאנה" ואין תאוה אלא בלב..."

לאומר כל יום תמיד פעמים באהבה: "וְאֶהְבֶּתָּ אֶת ה'... בְּכָל לִבְבְּךָ... וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה... עַל לִבְבְּךָ", נראית כתיבה על ה'לב' במקרא משימה טריוויאלית. אולם כבר לימד אותנו הרמב"ם שהתחכום האנושי הביא לידי כך שכמעט ואין אמת טריוויאלית שאיננו זקוקה להגנה. הדברים על הלב שבתורה חוזרים בנביאים ומשולשים בכתובים. המשורר מבקש מהקב"ה לבחון את לבו: "חֲקֹרְנִי אֱ-לֹהִים וְדַע לִבִּי - בְּחִנֵּי וְדַע שְׂרָעִי" (תהילים קלט, כג). החכם מדגיש שהקב"ה יודע את הלב: "הֲלֹא תֵכֵן לְבוֹת הוּא יָבִין" (משלי כד, יב), ומוסיף מצווה שהיא כולה בלב: "בִּנְפֹל אוֹיְבְּךָ אֶל תִּשְׁמַח - וּבִכְשָׁלוֹ אֶל יִגַּל לְפֶדְךָ" (שם, יז). הנביאים הרבו להאשים אותנו בנתק שבין הלב לפה ולמעשים: "יַעַן כִּי נִגַּשׁ הָעַם הַזֶּה בְּפִיו וּבִשְׁפָתָיו כְּפָדוּנִי וְלִבּוֹ רַחֵק מִמֶּנִּי וְתָהִי יִרְאָתָם אֹתִי מִצִּנּוֹת אֲנָשִׁים מְלַמְּדָה" (ישעיהו כט, יג). כך גם נצטוונו בתורה (דברים י, טז): "וּמִלֵּתָם אֶת עֲרֻלַּת לִבְבָּכֶם", ביטוי המהדהד בדברי ירמיהו (ד, ד): "וְהִסְרֹו עֲרֻלוֹת לִבְבָּכֶם". פסוקים אלה חושפים משהו על הצפון מאחורי ההתקפה. בתורת האם הזקנה, היהדות, העניק הלב ממד נוסף למצוות המעשיות. הבת הסוררת טענה שהלב כולו שלה, וזאת כדי להצדיק שהלב בא במקום המעשה, ומילת הלב תפטור אותה ממילת הבשר.

חובות הלבבות

מרכזיות הלב מגיע לשיאו ב'חובות הלבבות', ספרו של רבנו בחיי אבן פקודה. ספר זה מוקדש כולו לא 'חובות האיברים' המצוות הכרוכות במעשים, אלא למצוות המוטלות על הלב. עיון בהקדמה לספר, בתרגומו העברי של אחד מאבות המתרגמים, ר' יהודה אבן תיבון, מפגיש אותנו אולי בפעם הראשונה, עם המונח 'מצפון'. אלא ששם, יש למונח משמעות שונה במקצת מזו שאנו נותנים למונח זה היום: "חכמת התורה מתחלקת לשני חלקים: האחד מהם - לדעת חובות האברים, והיא החכמה הנראית, והשני - לדעת חובות הלבבות, והם המצפונים, והיא החכמה הצפונה". לפי ר' בחיי הדוגמה הראשונה לחובות אלו, היא 'לא תחמד': "שלא נחמוד ולא נקום ולא נטור... ומהם שלא נהרהר בעברות ולא נתאוות אותם ולא נסכים לעשותם, ומה שדומה לזה במה שהוא במצפון האדם". מצפון! בספר עובדיה (א, ו) קוראים אנו: "נִבְעֹו מִצְפָּנִיו", כלומר נחשפו 'מִצְפָּנִיו', מטמוניו של אָדָם. 'מצפון' הוא האוצר הטמון. רבי יהודה אבן תיבון, משתמש בביטוי זה כדי לציין את עולמו הצפון של האדם. כך גם יכתוב הרמב"ן

(במדבר טז, ה): "ומשה בחכמתו גילה מצפון לבו [של קורח] לכל העם". המצפון מצביע על מה שמתרחש בתוך עולמו הפרטי, ב'רשות היחיד' שלו, כביטוי הקולע של ישעיהו לייבוביץ ז"ל. זהו 'עולם' שרק ההסתכלות העצמית האנושית יכולה לחדור אליו. אלא שיש צופה נוסף: "ולא ישקיף עליו זולתי הבורא", כדכתיב "אֲנִי ה' חֹקֵר לֵב בְּחֹן פְּלִיּוֹת" (ירמיהו יז, י). ירמיהו קובל: "עֵקֶב הֶלֶב מָכַל וְאָנֶשׁ הוּא - - מִי יִדְעֶנּוּ? הַתְּשׁוּבָה לְשֹׂאֵלָה זֹאת הִיא: "אֲנִי ה' חֹקֵר לֵב". הנביא מעלה את אחת השאלות המטרידות את המקרא. מִי יִדְעֶנּוּ? מי יודע מה "צפון" מאחורי התנהגותו של האדם? יושר ("יִשְׁרֵי לֵב", תהילים ז, יא) או עוקבה ("וַיִּהְיֶה עֹשֶׂה בְּעֵקֶבָה", מלכים ב י, יט); אמת, כנות ותמימות או שלוש המחלות המוסריות האנושיות, שקר, רמאות וצביעות: כש'עֵקֶב הֶלֶב מָכַל וְאָנֶשׁ הוּא'.

המקרא מתאר את רגשי האשמה וייסורי המצפון בצורות שונות. אחד הביטויים נפלא במיוחד: "וַיִּדְּ לֵב דָּוִד אֶתֹּךְ עַל אֲשֶׁר כָּרַת אֶת כְּנָף אֲשֶׁר לְשֹׂאוֹל" (שמואל א כד, ה), או: "וַיִּדְּ לֵב דָּוִד אֶתֹּךְ אַחֲרֵי כֵן סָפַר אֶת הָעָם" (שמואל ב כד, י). ביטוי זה - 'הכאת הלב' - נותן משמעות למנהגנו להכות על חטא. במעשנו זה אנו יוצרים תמונת ראי של המציאות. כשאנו מתוודים, לא אנו מכים את הלב, אלא הלב מכה אותנו. מצאנו במקרא גם את מוסר הכליות: "לִילּוֹת יִסְרוּנִי כְּלִיֹּתַי" (תהילים טז, ז). נדמה לי שלא נחטא בקפיצה על גבי מאות בשנים אם נקבל את דברי המלבי"ם בפירושו: "שנטע ה' בנפש האדם הרגשת המוסר עד שנפשו בעצמו תייסרהו מלכת בדרך הרע".

מבורך וחשוב הוא המצפון, ולמרות זאת אי אפשר שלא להוסיף הערה עצובה, המהדהדת לדעתי במקרא. בלילה, בשקט הבדידות, שומע הצדיק את קול מצפונו: "לִילּוֹת יִסְרוּנִי כְּלִיֹּתַי". הרשע שומע משהו שונה (תהלים לו): "נָאֵם פֶּשַׁע - לִרְשָׁע". הרשע שומע את נאום הפֶּשַׁע, ו"אֲנִי יֹחֵשׁב עַל מִשְׁכָּבוֹ". אי אפשר שלא להרגיש את עומק התסכול, רק לצדיקים יש כאבי מצפון.